

HOFFMANN ZSUZSANNA

Csillaghit és horoszkópok az ókorban

„A legszebb dolog,
Amit átélhetünk,
A titokzatos”
Albert Einstein

Napjainkban egyre erőteljesebben érzékelhető a „modern misztika” térhódítása, amely a hiszékeny, könnyen befolyásolható emberekre épít, és gyakorta jelenik meg vallásos mezben. A tenyérjósástól a horoszkópkészítésen át, a speciális jellemrajzokig szinte minden hasonló szolgáltatás mindennapos dolognak számít. Az emberek minden időben babonások voltak, az ókorban pedig különösen. Minden kor emberét izgatták a jövő rejtélyes titkai, szeretett volna azokba bepillantani, álmainak értelmét megfejteni. Ezek a rejtélyesnek, titokzatosnak tűnő dolgok, illetve a jövő iránti természetes emberi kíváncsiság teremtette meg a jóskok, jövendőmondók és álomfejtők működésének alapjait.¹ A válságos időszakok, a hosszantartó háborúskodás okozta általános elbizonytalanodás, a kilátástalanság érzése még fogékonyabbá tette a tömegeket az efféle tudományok iránt. Különösen nagy hatást gyakoroltak ezek a jelenségek a népi vallássságra.

Csillaghit²

Előzményeit az ókori Mezopotámiában³ kell keresnünk. Babilónia adta a világnak az első kiemelkedő csillagászokat, innen a csillagászat „káld” tudomány elnevezése is. (A káld eredetileg a babilóniai szinonimája

volt, később a csillagjósáshoz értő embereket szokták káldeusoknak nevezni.) Az ókori Mezopotámiában a csillagok tanulmányozásához viszonylag kevés és igen szerény eszköz állt a csillagászok rendelkezésére. Többemeletes toronytemplomokból (*zikkurat*) szemléltették az eget (ilyen volt a bábéli torony is). Eszközeik: egyszerű megfigyelőcső, vízóra, napóra, valamint a pólus. (Ez utóbbi egy félgömb, amelynek közepén van egy tű, amely árnyékot vet a műszer domborulatának fokbeosztására.) A mezopotámiai csillagászok többnyire papok voltak, akik egyéb tudományokkal is foglalkoztak a csillagászat mellett. A gyakorlatban az asztronómia mellett sokkal fontosabb volt az asztrológia, a csillagjósás. Ez a fajta jövendőmondás, a mágia bizonyos fajtáival együtt speciális, titokzatos tudománynak minősült, és mint ilyen az istenek védelme alatt állott.

Az ókori Mezopotámiából több száz írásos tábla maradt fenn, amelyek csillagok és csillagászati megfigyelések alapján készített jövendöléseket tartalmaznak. Már Mezopotámiában keveredtek ugyanis egymással a csillagászati megfigyelések és a tudománytalan csillagjósás. A „káld” tudomány hírnevének alapja kétségtelenül a csillagjósás. A hellenisztikus korban felhasználták a mezopotámiai csillagászat eredményeit, ezzel hozzájárultak a megőrzésükhöz is. A fennmaradt szövegek két kategóriába sorolhatók: **1. Eljárási szövegek:** ezek bizonyos jelenségek kiszámításának módszereit írják le (bolygók és a hold helyzete, fogyatkozások stb.); **2. Naplók:** a számítások eredményeit közlik, a telehold és az újhold fázisokat, valamint a fo-

gyatkozások idejét hosszú távra előre. Az ilyen szövegek zöme *Assur-ban-apli* asszír uralkodó híres ninivei könyvtárban maradt fenn. Az asztrológia különböző oldalait mutatják be a Kr e. V–III. század idejéből megőrződött szövegek, ezek ugyanis horoszkópok. Közlik a születési dátumot, ezekhez asztrolómiai magyarázatokat fűznek, majd ezután a gyermek jövőjére vonatkozó jóslatokkal zárul a horoszkóp. Az asztrológiának ez a fajtája késői mezopotámiai, pontosabban babiloni fejlemény. A prognózisok természetesen többnyire tévesnek bizonyultak, ez olykor megingatta a jövendőmondó hitelét és kétséggé tette tisztességét. Maradtak fenn olyan asszír uralkodókhoz küldött jelentések, amelyekben a jövendőmondók magyarázkodnak és mentegetőznek az efféle kétkedések miatt. A jóskor ilyenfajta mesterkedése, egymással való összejátszása közismert tény volt. *Szin-abé-eriba* (asszír király, Kr.e. 704–681) ezt elkerülendő, csoportonként elkülönítette egymástól a jóskorokat, hogy megbízható információt kapjon tőlük. Maradt fent egy terjedelmes, nagyhatású csillagászati munka az ókori Egyiptomból is, ennek szerzője *Klaudios Ptolemaios*.

Horoszkópok

Hogyan és milyen horoszkópok készültek az ókorban? Két változat volt elterjedt: az egyik a csillagoknak az égen elfoglalt és egymáshoz viszonyított helyzetén alapult; a másik az ún. „*időhoroszkóp*”, ennek lényege, hogy az adott időpontokban (óra, nap, év), melyik volt a vezető csillag (*ascendens*), és ennek milyen hatást tulajdonítottak.⁴ Az első változatnál a napnak a zodiákuson belül elfoglalt helyének volt döntő jelentősége. A ma divatos horoszkópok is ezen alapulnak. Azt azonban már az ókorban is tudták, hogy az egyetlen adatra épülő előrejelzésnek a megbízhatósága meglehetősen csekély. Emi-

att közkedveltebbek, divatosabbak voltak az olyan előrejelzések, amelyek nem csak a nap állását vették figyelembe. A horoszkóp szempontjából döntő jelentősége van az élet kezdete pillanatának. Vitatott azonban (már az ókorban is az volt), hogy ez vajon a születés, avagy inkább a fogantatás pillanata. Az antik asztrológiai irodalom bonyolult bizonyítási eljárásokat hoz a kérdés kapcsán. Vannak, akik úgy vélik (Ptolemaios is), hogy a csillagállás a fogantatás és a születés pillanatában azonos. Mivel a fogantatás ideje gyakorlatilag nem meghatározható, az ókori horoszkópok is a születési időpontot vették alapul. A születendő ember külseje, jelleme szempontjából a zodiákus jegyeknek tulajdonítottak meghatározó szerepet. Összegyűjtötték az egyes jegyek legfontosabb jellemzőit, ezek azonban nem egészen azonosak a ma használatosokkal. *Cicero*, római politikus, szónok és gondolkodó, aki ellenségesen viszonyult a csillagjósláshoz, ezzel kapcsolatosan megjegyzi: „*Ki az, aki ne venné észre, hogy a gyerekek külseje, szokásai és viselkedése a szülőköt idézik? Ez nem volna lehetséges, ha ezeket nem nemzőik hatása és természete eredményezné, hanem a holdfázis és a csillagok állása.*”⁵

A legfontosabb az ún. *horoszkóppont*, ennek alapján határozható meg a többi négy sarkpont. A vulgárasztrológia szerint az ascendens csillag a domináns. Maga a horoszkóp elnevezés későbbi fejlemény, az ókorban *théma* vagy *genitura* volt a megnevezése. Mit kellett feltüntetni a horoszkópon? Először is a hét bolygó (közéjük számított a nap és a hold is) helyzetét a zodiákuson belül, továbbá, hogy egymáshoz milyen a viszonyuk az adott időpontban. Ha például az egyik éppen kelt, a másik lenyugodott, akkor egymás hatását gyengítik, ilyenkor 180 foknyira vannak egymástól (*diametrális helyzet*). A különböző szögű elhelyezkedéseknek speciális megnevezései és értelmezései voltak, amelyek kapcsolatban álltak a *pyt-*

*bagoreusok*nak a számokhoz és mértani idomokhoz kapcsolódó misztikus elméletével. Az asztrológia bonyolult szisztéma szerint meghatározott helyi és időrendi sorrendben megjelölte a bolygók helyét a zodiákuson belül. Ennek alapján speciális táblázatokat állítottak össze, ezeknek elsősorban a várható élettartam kiszámításánál volt jelentőségük. A születés időpontjában uralkodó bolygó meghatározásában azonban nem volt konszenzus az ókori asztrológusok között, ebből adódtak eltérések a horoszkópoknál. A négy fontos sarkpont mellett feltételezték egy szerencsepont létezését is, azonban ennek a meghatározása nem volt egyszerű. Az asztrológia máig is élő elemei közé tartoznak az ún. „*házak*”. A házak, illetve a zodiákus viszonyának a meghatározása a csillagjósítás bonyolult területei közé tartozik. A középkorból fennmaradt egy latin nyelvű versike, amely jól illusztrálja, hogy milyen házakat különböztettek meg: „*Élet, haszon, testvérek, atya, fiúk, egészség / Feleség, halál, jámborság, uralom, jócselekedetek, börtön*”. A csillagjósításnál tehát a következőket kellett figyelembe venni: **1.** a bolygók állását a zodiákushoz és a házakhoz viszonyítva; **2.** a bolygók egymáshoz való viszonyát, szögrátságát, kedvező és kedvezőtlen aspektusait (hogyan befolyásolják egymás hatását); **3.** az aszcendens és a többi sarkpont helyzetét a zodiákusban. A mai asztrológiában a bolygóállás táblázatoknak, a háztáblázatoknak illetve a helyi idő kiszámításának van jelentősége.

Az antik csillagászat megannyi neves szakembere elméleteit mindvégig a csillagok megfigyelésére alapozta, abban a hitben, hogy a csillagmozgások szabályossága valóban bepillantást enged a jövőbe. Valójában azonban a jövőbelátás eszméje egy téves logikai általánosítás következménye. Az ókori csillagászok valójában az égi és földi jelenségeket akarták pontosabban és alaposabban megismerni, és nem a hiszékeny embereket félrevezetni vagy megtéveszteni. Mellettük azonban kialakult

egy olyan csoport, amelynek nem volt szükségére magasabb képzettségre, ugyanis előre elkészített táblázatokból dolgoztak és alkalmi horoszkópokat készítettek. Csaló és sarlatán csillagjósók már az ókorban is voltak, akiknek ez a tevékenység mindössze haszonszerzésre szolgált.

A hét bolygó és a naptári hét összekapcsolása egyes nyugati nyelvekben ma is érzékelhető, mégpedig a hét napjainak megnevezésében: Mars napja, Merkúr napja stb. Ez valószínűleg a zsidóknál alakult ki és onnan terjedt el az antik világban. Asztrológiai tartalmát feltehetően a hellenisztikus kori Egyiptomban kapta.

Az asztrológia tehát eredetileg mint tudomány jelent meg, és ebből következően csakis tudományos és filozófiai érvekkel volt cáfolható. Sokan már az ókorban is csalásnak minősítették a be nem vált prognózisok miatt. Az eszmei harc a csillagjósítás ellen a Kr. e IV. században indult meg. *Eudoxos*, Platón tanítványa, azt hirdette, hogy nem kell hitelt adni a káldeusok születési horoszkópjainak.⁶ Cicero hosszan fejtegeti az említett írásában, hogy miért megbízhatatlan ez a fajtája a jóslásnak. Egyik érdekes példája ennek illusztrálására magának, Róma városának a számára készített horoszkóp.

„*A firmumi Tartarius, az én egyik barátom – írja Cicero – aki különösen jól ismeri a káldeusok számításait, a mi városunk születésnapját, azon Pales ünnepektől számította, amikor a hagyomány szerint Romulus alapította, és azt állította, hogy a város születésekor a hold a mérleg jegyében állott, és ebből habozás nélkül megjövendölte a sorsát. Óh, micsoda hatalmas ereje van a tévedésnek! Talán egy város születésnapja is a hold és a csillagok hatásától függ? Te-gyűik fel, hogy egy gyerek esetében jelentősége van annak, hogy milyen égi hatás mellett kezd el lélegezni, de vajon hatása lehet-e annak azokra a kövekre és kötőanyagokra amelyekből a város épült? De minek folytassam? Ezeket az érveket naponta megcáfolják. Mennyi min-*

denre emlékszem a káldeusok jövendöléséből, amit Pompeiusnak, Crassusnak s amit magának Caesarnak mondtak, hogy egyikük sem hal meg másként, csakis öregkorában, csakis otthonában és csakis dicsőségben. Ezért számomra roppant csodálatos-nak tűnik, hogy akad még valaki, aki jelenleg is higgyen azoknak, akiknek a jóslatait naponta lát-ja a tények és a végeredmények által megcáfolni.⁷⁷

Cicero kortársa volt *Nigidius Figulus*, művelt, előkelő római, aki behatóan foglalkozott asztrológiával, írásaiban a keleti mágusok és jövendõmondók tanításai a római rítusokkal ötvözõdnek.⁸ *Livius*, neves római történetíró (Kr. e. I. sz.), a hannibali háborúk idejére vonatkozóan említést tesz a különféle jósök káros tevékenységéről: „*Hamis papok és jövendõmondók kerítették hatalmukba a lelkeket, és számukat gyarapította az a körülmény, hogy a vidékek népét a hosszú háború miatt műveletlenül maradt és veszélyeztetett földekrõl a városba úzta a nélkülözés és a félelem, valamint, hogy könnyû keresetet nyújtott az a mások babonás félelmét kihasználó foglalkozás, amelyet oly merészen gyakoroltak, mint valami törvényesen engedélyezett mesterséget.*”⁷⁹

Tevékenységük veszélyes voltára utal az a tény is, hogy Kr.e. 139-ben, a magukat káldeusoknak nevezõ csillagjósokat hivatalosan is kiutasították Rómából. Az Ószövetség tanúsága szerint Saul király is kitiltotta országából a jósokat. Az elsõ szicíliai rabszolgafelkelés (Kr. e. 139–135) vezére, *Eumus* jós volt, a második felkelés (Kr. e. 104–101) vezetője, a kilikiai *Athénion* azt állította magáról, hogy az istenek a csillagok által megjósolták neki az egész Szicília feletti uralmat. Több ízben kivívta emberei csodálatát a csillagjóslásban való jártassága révén.

A Római Birodalomban az I. századot követõen lassú, de gyökeres változások kezdõdtek. Igen erõteljes lett a mágia és a misztika térhódítása.¹⁰ A császárkor emberét, a művelteket és a műveletleneket egyaránt érdekli és izgatja a démonológia, a számmisz-

tika, az asztrológia, a legkülönfélébb jóslási eljárások, valamint a keleti eredetû okkult tudományok. Jellemzõen illusztrálja a kor szemléletét a satíráköltõ, *Juvenalis* gúnyos hangvétele a római matrónák hiszékenységeinek kifigurázásával:

„Náluk még jobban hisz a káldeusoknak: akármit / mond is a csillagjós, Hammon forrása üzenete / jósszó az neki, hisz most néma a delphii jósa / Gyõtri az embert, hogy ködön át nem látja jövõjét.”¹¹

Óva inti barátnõjét a jósoktól *Horatius* is, ismert ódájában: „*kedves, csak ne kutasd, tudni tilos, / mit szántak, mi jövõt isteneink, / kár Babylon sötét számításait kérdeni.*”¹²

Mindezek háttérében természetesen ott van a létbizonytalanság, a polgárháborúk hosszú sora, társadalmi és politikai válság és a velük összefüggõ kilátástalanság. Ebben a sajátos ürességben és bizonytalanságban az emberek nem intellektuális választ akarnak kapni a kérdéseikre, ahogyan ma sem mindig történik így.

Érdekes a császárok viszonyulása a jósláshoz, illetve az asztrológiához. Sokféle szóbeszéd keringett, például Augustus császár babonás természetérõl, ahogyan errõl *Suetonius*, a történetíró is hírt ad.¹³ Erõsen foglalkoztatták álmai, különös módon félt a vihartól, és szilárdan hitt a szerencsés, valamint a baljós elõjelekben. A tudós, *Theogenész* elkészítette a horoszkópját, s ennek alapján szinte istenként tisztelte Augustust. A császár úgy tett, mintha egyáltalán nem érdekelné ez az elõrejelzés, valójában azonban ettõl kezdve bízott végzetében, sõt ezüst érméket is veretett a bak csillagképpel, ugyanis ebben a jegyben született. Kr.e. 33-ban viszont *Agrippával* kiüzette az asztrológusokat és a varázslókat Rómából, majd Kr.e. 12-ben fõpapi minõségben több mint kétezer latin jóskönyvet égetett el. Kr.u. 11-ben ediktumban tiltotta meg, hogy bármely dologban megkérdézzék az asztrológusok véleményét. *Maecenas*, Augustus bizalmas barátja és ta-

nácsadója a mágiát a lázadás ösztönzőjének tekintette. Tiberius császár próbára tette *Thrasyllus* csillagjós tudományát, aki megjósolta neki közeli trónra lépését. Tiberius elhatározta, hogy megöleti a jóst, ha téved, ezért megkérdezte, hogy a saját maga sorsa felől mit gondol. *Thrasyllus* azt a választ adta, hogy veszély fenyegeti: „*Igaz, – válaszolt Tiberius – és e jóslás pontossága szavatolja a személyemre vonatkozót is.*” Egyébként az volt a császár elve, hogy amíg ő kikérheti a jósk véleményét, addig a népnek ettől tartózkodnia kell. Veszélyesnek tartotta az államra nézve, hogy a polgárok kiolvashassák a csillagokból az uralkodójukra váró sorsot, ez lázadásokhoz és összeesküvésekhez vezethetne. Nero feleségének, *Poppeának* azonban már a háznépéhez tartozott jó is. Nero politikai ügyekben ki szokta kérni a jósk tanácsát, az asztrológus *Balbilus* a csillagokból kiolvasta Nero ellenségeinek a nevét, akiket azután az megöltetett. *Vespasianus* jóváhagyta elődje száműzetési rendeletét az asztrológusokra vonatkozóan, azonban a saját csillagjósával kivételt tett. *Domitianus* beteges rettegéssel gyűlölte az asztrológusokat, mivel már korán megjósolták végzetét. Halála előtt egy nappal hangzott el drámai jóslata saját jövőjéről: „*Holnap a hold vérrel szennyeződik be a vízöntőben, és olyasmi történik, amiről a földkerekségen mindeniütt beszélnek majd az emberek.*”¹⁴ *Hadrianus* császár maga is intenzíven foglalkozott asztrológiai prognózisok felállításával, és minden év elején leírta, hogy milyen események várhatóak a következő tizenkét hónapban. Életrajzírója szerint előre tudta saját halála óráját is. *Septimius Severus* egy káldeus asztrológus tanácsa szerint vett magának feleséget, egy olyan szíriai leányt, akinek a jósk királyi hitvest jövendöltek.

A természettudós *Plinius* azt tartotta, hogy a mágia alapítója a perzsa *Zarathusztra* volt, *Seneca* a filozófus bár bizonytalanul, de hitt az asztrológiában és jövőbelátásban. A római történétíró, *Aulus Gellius* (*Traianus*

császár kortársa), feljegyzéseket készített a filozófus *Favorinus* előadásairól, amelyekben támadta a csillagjósokat. A következőket írja: „*A káldeusok tudománya nem olyan régi, mint amilyenek láttatni akarják és nem is azok a feltalálói és megalkotói, akiket őt annak mondanak. Csaló emberek eszelték ki az efféle csalárdtságot és szemfényvesztést, hogy hazugságaikkal kenyeret és megélhetést biztosítsanak maguknak.*”¹⁵ Állításait a következőképpen minősíti: „*Mindaz amit véletlenül vagy fődorlatosan igaznak állítanak – a többibe viszonyítva – amikor hazudnak – úgymond az ezred részét teszi ki.*” Működésük alapját *Gellius* így látja: „*És mivel ezek úgy látták, hogy az emberek között bizonyos földi dolgokat az égi jelenségek befolyásolják és irányítják, ilyen például hogy a hold a tengerrel együtt nő és apad. Ebből kiindulva érveket kovácsoltak annak elhitétésére, hogy úgy a legkisebb, mint a legnagyobb emberi dolgokról elhiggyük, hogy azokat a bolygók irányítják és kormányozzák.*”

Elméleteik zavarosak, ingatagok és önkényesek, sőt mindenféle tudományos alapot is nélkülöznek *Gellius* szerint, mindennek tetejébe, még a kiindulási alapként szolgáló csillagászatban sem járatosak. A kereszténység megjelenésével és terjedésével újabb támadások érik az asztrológiát. *Szent Ágoston* az „*Isten államáról*” című művében megpróbálja feloldani az ellentéteket (a végzet és a szabad akarat össze nem egyeztethető volta) azzal, hogy szerinte a csillagok járása csupán jelzi a jövőt, de nem idézi elő annak beteljesedését. Az asztrológia kialakulása időszakában az ókori keleten (Mezopotámiában és Egyiptomban) nem foglalkozott a kisemberek sorsával. Az akkori felfogás szerint ugyanis a csillagok, birodalmak és uralkodók sorsát jelezték és irányították, nem pedig az egyszerű embereket. Ez az egyetemesebb jelleg később is megmaradt az univerzális asztrológiában. Főként a keleti eredetű asztrológusok ragaszkodtak továbbra is ezekhez a tradíciókhoz és próbálták a csillagok járásából univerzális

magyarázatot kiolvasni. Megszerkesztették például a világ horoszkópját (*thema mundi* n. *genitura mundi*). Hasonló alapokból kiindulva megállapították az ismétlődő világperiódusokat és prognosztizálták a várható világhatalmasztrófák idejét.

A csillaghit kapcsán szót kell ejtenünk még a mágiáról is, mivel *Tertullianus* egyházatyja szavaival élve, tudjuk, hogy „az asztrológia és a mágia társai egymásnak.”¹⁶ Az ókoriak hite szerint az ég különböző részeit, az állatöveket megszámlálhatatlan sok démon népesíti be, s ember ezekkel szemben kiszolgáltatott helyzetben van. Ez a hiedelem szolgált alapul az *asztromágiához*, amely igen jelentős hatást gyakorolt a szellemi életre, egészen a XVII. századig, sőt helyenként ma is kimutatható a továbbélése. Az ilyen jellegű ártalmak elhárítását, egyfajta védelmet célzott a speciális gyűrűkövek viselése, a kövek kinek-kinek a horoszkópja szerint változtak, különböző ábrázolásokat véstek rájuk. A köveket úgy helyezték bele a gyűrűbe, hogy kiemelhető legyen, s alattuk különféle növényi magvakat illetve tömjént helyeztek el, szintén bajelhárító célzattal (maga Augustus császár is viselt efféle talizmánt). Az ártó, gonosz démonok kiengesztelésére szolgáltak még a csillagokhoz intézett imák is.

A mezopotámiai csillagászat eredetileg tudományos célú megfigyelésekkel kezdődött, majd pedig téves logikai általánosítás folytán, merőben tudománytalan csillaghit, illetve horoszkóp készítés kiindulópontja lett. A csillagjósok hamar rájöttek, hogy a hiszékeny emberek könnyen megtéveszthetők, sőt ez szempontjukból anyagi haszonnal is kecsegtet. Elkezdtek az előre gyártott táblázatok alapján készíteni a horoszkópokat, már nem csak az uralkodóknak, illetve birodalmaknak prognosztizálva a jövőjét, hanem bárkinek, aki fizetett érte.

Bármilyen furcsának is hat a megállapítás, az asztrológia néhány évezreden át az emberiség szellemi köztulajdonának egyik

lényeges alkotóeleme volt, ily módon irodalmat világirodalomnak nevezhetjük; keletiek és nyugatiak, keresztények, mohamedánok és buddhisták talán egyedül az asztrológiában értették meg gond nélkül egymást. Az asztrológia hatott az orvostudományra, a botanikára, kémiára és etnografiára, általában a természettudományokra, ugyanakkor tekintettel áltudományos voltára, nagyon sok kárt is okozott.

JEGYZETEK

¹ Lásd: HAHN ISTVÁN: *Róma istenei*. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó, 64 skk.

² A kérdéshez bővebben lásd KÁKOSY LÁSZLÓ: *Egyiptomi és antik csillaghit*. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó. Valamint BOLL, FRANZ–BEZOLD, CARL: *Csillaghit és csillagfejtés*. Budapest, 1987, Helikon kiadó.

³ Lásd: Kákósy i.m. 233 skk. Valamint OPPENHEIM, A. LEO: *Az ókori Mezopotámia*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó, 259–285.

⁴ Bővebben lásd Kákósy: i. m. 198 skk.

⁵ CICERO, MARCUS TULLIUS: *A jóslásról*. A szerző fordítása. Szeged, 2005, Belvedere Meridionale, 95.

⁶ Cicero: A jóslásról. II, 87.

⁷ Cicero: A jóslásról. II, 98–99.

⁸ Különösen a támadások váltak hevesebbekké a Kr. e. 2-1. században, amikor intenzívebbé váltak a kapcsolatok kelettel. (Karneadász, Cicero, illetve Timaiosz egyaránt elmarasztaló véleményt fogalmaznak meg.)

⁹ Livius 25., 1. Kiss Ferencné fordítása.

¹⁰ Lásd Hahn: i. m. 203 skk.

¹¹ Juvenalis szatírái 6., 508 skk. Muraközy Gyula fordítása.

¹² Ódák I., 11. Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

¹³ SUETONIUS TRANQUILLUS, CAIUS: *A Caesarok élete*. Budapest, 1975, Magyar Helikon, Augustus, 90.

¹⁴ Suetonius i.m. Domitianus 14.

¹⁵ GELLIUS: *Attikai éjszakák*. Budapest, 1968, Európa Kiadó, XIV, 1.

¹⁶ A bálványimádásról 9.